

ПРИСЯЖНЮК
Микола Володимирович,
кандидат технічних наук,
Міністр аграрної політики
та продовольства України

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК ТВАРИННИЦЬКОЇ ГАЛУЗІ В УКРАЇНІ У 1920-і РОКИ

У статті розглядається стан українського тваринництва, що зазнало великих втрат у роки революцій та війн. Уряд УСРР накреслив шляхи відновлення і подальшого розвитку тваринництва, відновлення племінної справи, селекційних досліджень.

В статье рассматривается состояние украинского животноводства, которое понесло огромные утраты в годы революций и войн. Правительство УССР наметило пути восстановления и дальнейшего развития животноводства, возобновления племенного дела, селекционных исследований.

The Ukrainian livestock breeding that suffered heavy losses during the revolutions and wars is observed in the article. USSR Government outlined how the restoration and further development of livestock breeding, recovery breeding research.

Нині в Україні виникає нагальна потреба в активному здійсненні та прискоренні широкомасштабних реформ. Безумовно, це стосується й сільського господарства – однієї з провідних галузей економіки. З іншого боку, проведення реформ потребує запозичення досвіду зарубіжних країн, критичного аналізу здобутків вітчизняних попередників. У даному контексті показовими є 1920-ті роки минулого століття, коли сільськогосподарська галузь розвивалася у своєрідних умовах проведення нової економічної політики

(НЕП). Радянський уряд змушений був перевести народне господарство на ринковий шлях, щоб вивести країну з кризового стану, в якому вона опинилась внаслідок проведення політики так званого "воєнного комунізму".

Багаторічна війна, революційні події спричинили занепад народного господарства України. У важкому становищі опинилося сільське господарство – основна галузь українського господарства, в якій була зайнята більшість населення України. Посівні площі з 20,9 млн. десятин у 1913 р. зменшилися до 15,4 млн. десятин у 1920 р. Погіршився обробіток ґрунту, порушилися норми висіву культур. Надто великих втрат зазнало тваринництво. Фронт потребував продовольства, особливо м'яса. Спостерігався безсистемний і масовий забій худоби, свиней, занепаду племінної справи [1].

Прийшовши до влади, радянський уряд вживав заходів з метою відновлення сільськогосподарського виробництва. 5 лютого 1920 р. Всеукраїнський революційний комітет ухвалив "Закон робітничо-селянського уряду про землю", за яким всі колишні поміщицькі, казенні монастирські та удільні землі, конфісковані раніше радянською владою, переходили без викупу в користування українського трудового народу, і в першу чергу для задоволення потреби в землі безземельних і малоземельних селян, а також сільськогосподарських робітників [2].

Земельна реформа супроводжувалась насильницьким "розкуркулюванням" найбільш працьовитих селян, які завдяки своїй праці стали заможними господарями. Негативну роль у проведенні в життя земельного закону відіграли комітети незаможних селян (комнезами), створені за вказівкою уряду 9 травня 1920 р. Вони перебрали на себе функції органів влади, втручалися в господарські справи, а своєю некомпетентністю і насильницькими діями викликали невдоволення селян [3].

Ліквідовуючи капіталістичні форми господарювання на селі, радянська влада часом невваженими діями підривала продуктивність сільського господарства. Надто згубною, руйнівною, що паралізувала сільськогосподарське виробництво, була продовольча політика більшовиків, що

повністю позбавляла селянство економічних стимулів. Адже природним, глибоким бажанням селян, які звільнилися від гніту поміщиків, було прагнення працювати і на власний розсуд розпоряджатися продуктами своєї праці. Однак потреби Червоної армії, промислових центрів, населення міст у продуктах харчування, особливо продуктів тваринництва – м'яса, масла, молока, ковбас та ін. змусили більшовиків вдатися до насильницьких методів. Наприкінці 1919 р. Наркомат продовольства Російської Федерації створив Особливу продовольчу комісію Південного фронту, яка вилучала продукти харчування і постачала їх армії і містам, промисловим центрам, зокрема на Донбас. У цей час в Україні фактично продовжувалася політика так званого "воєнного комунізму", що був введений ще в 1919 р. Він передбачав продовольчу розкладку, тобто насильне вилучення продовольства, максимальне обмеження приватного підприємництва, ліквідацію товарно-грошових відносин, зрівняльний розподіл, мілітаризацію праці, терор проти тих, хто не підтримував радянську владу [4].

Та все ж, незважаючи на надзвичайні складнощі, розруху, радянський уряд вживав заходів з метою відбудови народного господарства і в першу чергу сільськогосподарського виробництва, його провідної галузі – тваринництва. Раднарком видав ряд декретів і постанов щодо розвитку тваринництва у країні. Ще 9 травня 1918 р. при Центральному ветеринарному відділенні Народного комісаріату внутрішніх справ було організовано зоотехнічне відділення. Пізніше, згідно з декретом Раднаркому "Про об'єднання управління ветеринарною частиною в республіці" від 8 жовтня 1919 р. вся ветеринарна і зоотехнічна справа в РРФСР зосереджувалась у підпорядкуванні Народного комісаріату землеробства (Наркомзему) [5].

У перші роки існування радянської влади радянський уряд приділив особливу увагу якісному поліпшенню худоби та організації племінної роботи. 19 липня 1919 р. за підписом голови Ради Народних Комісарів В. І. Леніна було видано "Декрет про племінне тваринництво", яким регулювалися питання охорони племінних тварин і організації племінних господарств, у тому числі і в Україні [6].

У згадуваному декреті наголошувалося, що віднесення тварин до розряду племінних здійснюється створеними місцевими зоотехнічними комісіями відповідно до інструкції Наркомзему. Вони повинні були занести племінних тварин в "особливі книги про племінні тварини". А вже занесені до цих книг тварини не підлягали реквізиції і постачанню армії. Якщо виникала потреба передати племінних тварин місцевим господарствам, то це робилося під контролем місцевих органів радянської влади з підпорядкуванням відповідним установам і структурам. Організація племінних господарств, заводів, розсадників племінного тваринництва мала здійснюватись Наркомземом, а також згідно з виданими ним інструкціям місцевим земельним відділам рад народних депутатів [7]. 20 жовтня 1918 р. Наркомземом РСФРР була затверджена "Інструкція місцевим зоотехнічним комісіям", які були утворені при відділах тваринництва губернських земельних органів. На зоотехнічні комісії покладалося завдання обстеження і занесення до Державних племінних книг сільськогосподарських тварин, що належали державним племінним заводам і розсадникам. Особливу увагу приділяли відбору кращих місцевих тварин у трудових господарствах [8].

1 жовтня 1918 р. Раднарком Російської Федерації видав декрет про передачу поміщицьких маєтків, сільськогосподарських підприємств і ділянок землі, що мали в культурно-просвітницькому і промисловому відношенні загальнодержавне значення, у підпорядкування Наркомзему. В першу чергу це стосувалося маєтків з розвиненими спеціальними галузями тваринництва – племінним конярством, скотарством і вівчарством [9].

Для вироблення заходів з охорони племінного тваринництва у грудні 1918 р. відбувся Всеросійський з'їзд представників губернських земельних відділів, який ухвалив ряд директив, зокрема щодо розвитку конярства і великої рогатої худоби. На з'їзді були присутні представники з України. Учасники з'їзду обговорили катастрофічне становище, що склалося в галузі тваринництва. У виступах делегатів наголошувалося, що найбільшого удару тваринництву було завдано заготівлями м'яса для потреб армії, безсистемними реквізиціями

худоби і коней царськими, а згодом і більшовицькими продовольчими органами. Багато мільйонів сільськогосподарських тварин загинуло у прифронтовій смузі внаслідок бойових дій, під час відступу і наступу армій, супроводжуваних їх хвилею біженців. Чимало худоби, коней та інших тварин гинуло від нестачі корму і хвороб. Було також зазначено, що природний приріст сільськогосподарських тварин затриманий відсутністю достатньої кормової бази. Вказувалось на об'єктивні і суб'єктивні обставини, що гальмували розвиток тваринництва [10].

Учасники з'їзду прийняли резолюції, направлені на рішуче усунення недоліків і прорахунків у галузі розвитку тваринництва. Було постановлено: негайно приступити до запису всіх племінних тварин у державні племінні книги; відбудувати колишні державні та приватні тваринницькі племінні конюшні, а заводи, розплідники і розсадники поділити за ступенями їх племінної цінності на ті, які мають загальнодержавне і місцеве значення. Це повинно визначатися місцевими зоотехнічними комісіями за участю представників відділу тваринництва Наркомзему. Всі заводи, конюшні, розплідники, розсадники всіх видів тварин як загальнодержавного, так і місцевого значення залишити під загальним контролем і керівництвом відділу тваринництва Наркомзему. Передати в місцеві відділи тваринництва в безпосереднє підпорядкування губернським земельним відділам [11].

На з'їзді були прийняті окремі резолюції щодо розвитку конярства і великої рогатої худоби. Зосереджено увагу на діяльності створюваних відділів тваринництва при губернських земельних органах. На них покладалося завдання розробляти і впроваджувати в життя заходи з метою масового поліпшення якості та збільшення кількості всіх видів сільськогосподарських тварин. Ці відділи повинні були організовувати заводи і розсадники дійсно племінних, продуктивних тварин, для чого провести масове обстеження всіх видів тварин у кожній губернії, взяти на племінний облік цінні породи тварин, вести записи в племінних книгах. Вони також мали піклуватися про створення стабільної кормової бази, контролювати діяльність зоотехнічних комісій, вести

активну просвітницьку роботу в галузі тваринництва організацією курсів, читань, бесід та екскурсій. Важливим завданням, що покладалося на губернські відділи тваринництва при земвідділах, була організація збуту продуктів тваринництва. Вони також мали брати активну участь у забезпеченні населення продуктами харчування [12].

З метою масового покращення вітчизняного виробництва Раднарком РРФСР 27 січня 1920 р. видав за підписом В. І. Леніна постанову "Про племінне тваринництво в трудових господарствах". Постановою було передбачено, що племінні сільськогосподарські тварини і птиця, які знаходяться в господарствах окремих громадян або колективів (товариств, виробничих кооперативах, сільськогосподарських артілей і союзів), не підлягають зрівняльному розподілу. Продаж і купівля племінних тварин усіх видів і птиці дозволяється лише для племінних цілей і тільки з дозволу губземвідділів за цінами, встановлюваними останніми. Сильні і грубі корми, заготовлені зусиллями трудових колективів для годівлі племінних тварин, не могли вилучатися за нарядами Наркомату продовольства [13].

Говорячи про становлення племінної справи, слід згадати про дуже важливий документ, виданий Наркоматом землеробства РСФРР 23 березня 1920 р. – "Положення про племінні господарства", яке регламентувало і деталізувало питання про створення і ведення племінних заводів, розплідників, розсадників тощо. "Всі радянські господарства, в яких основним завданням є розведення племінних сільськогосподарських тварин, риб або птиці, і у відповідності з чим вся система господарства і землекористування направлена на задоволення цього головного виробничого завдання, отримує назву господарств племінних". Відношення господарств до розряду племінних здійснює Наркомзем за поданими у відділ тваринництва висновками місцевих зоотехнічних комісій. Залежно від племінної цінності утримуваних тварин у господарствах вони поділяються на племінні господарства загальнодержавного і місцевого значення [14].

У постанові зазначалося, що племінні господарства організуються як спеціальні для одного виду тварин, так і змішані – різних видів. Залежно від складності робіт і поставленого завдання вони мають називатися заводами, розсадниками або розплідниками. Заводи – племінні радгоспи, в яких застосовуються всі технічні найбільш удосконалені прийоми і засоби розведення, вирощування і відповідний підбір сільськогосподарських тварин. Розсадники – головною метою цих господарств вважається розмноження вже виокремлених порід і типів як закордонних, так і місцевих сільськогосподарських тварин.

Розплідниками вважалися господарства, якщо в них вирощувався спеціально зібраний надремонтний цінний молодняк радгоспів (особливо бички, жеребчики), придбаний у населення. Групи господарств, об'єднаних спільною метою раціонального розведення, вирощування молодняку і відгодівлі сільськогосподарських тварин і птиці, визнаних інструкціями Наркомзему племінними, – називаються колективними розсадниками або розплідниками [15].

У постанові деталізувалися питання утримання, годівлі, лікування, підбору кадрів, наділення земельними угіддями, планування, продажу і купівлі племінних тварин, звітність по годівлі, продуктивності, вирощуванню і розвитку тварин. Обов'язковим було ведення племінних книг відповідно до інструкцій і постанов відділу тваринництва Наркомзему [16].

В Україні, за свідченням відомого дослідника В. В. Калініченка, повних даних про поголів'я продуктивної худоби на 1921 р. немає. Тому фахівці користувалися лише відносними даними [17].

За підрахунками працівників Наркомзему України на 100 десятин посівної площі припадало від 8 до 36 корів. Найбільше корів у селянських господарствах утримувалось на Правобережній Україні, переважно на Київщині, Волині та Поділлі. У деяких повітах цих областей на 100 десятин посівної площі налічувалося до 50 корів. На Полтавщині, Харківщині кількість корів було наполовину менша, на Херсонщині, Катеринославщині вона

знизилися до 10–15 голів, а в деяких повітах ще менше. В Україні кількості великої рогатої худоби ледь вистачило для задоволення власних потреб селян [18].

Варто зауважити, що відновлення тваринництва в Україні гальмувалося неврожаєм 1921 р. і спричиненим ним голодом 1921–1922 рр. За свідченням дослідників, у зимовий період ведення продуктивного тваринництва зменшувалася через відсутність кормів. Селяни змушені були годувати домашню худобу сухим листям, соломою зі стріх, кураєм та різними домішками. Спостерігався масовий падіж худоби, свиней, овець, кіз. Відсутність продовольства змушувала господарів забивати тварин на харчування сім'ї, що різко скорочувало їх чисельність. У степових районах, наприклад, кількість великої рогатої худоби весною 1922 р. зменшилась порівняно з 1916 р. на 20,8%, свиней – на 83,8%, овець та кіз – на 5,8%. Якщо взяти дані весни 1921 р. за 100%, то весною 1922 р. поголів'я великої рогатої худоби становило: на Донеччині – 80%, Миколаївщині – 77%, Катеринославщині – 66%, Запоріжжі – 65%, Одещині – 67%; поголів'я свиней було: на Донеччині – 22%, Катеринославщині – 10%, Запоріжжі – 7%, Миколаївщині – 13%, Одещині – 20% [19].

Однією з вагомих причин незадовільного розвитку тваринництва і в цілому сільського господарства республіки було надзвичайно складне становище з кормами. Це питання стало предметом неодноразового обговорення керівництвом Наркомзему, його адміністративними і науковими структурами, що займалися питаннями відновлення і розвитку тваринництва, стану пасовищ, лук тощо. У лютому 1921 р. відділ сільського господарства Наркомзему підготував збірку матеріалів "Сільське господарство України" для вручення делегатам шостого Всеукраїнського з'їзду рад, що мав відбутися у грудні 1921 р. У розділі "Кормова справа" автори збірки змалювали непривабливу картину стану кормової справи, наголосивши, що "недостача паші – болюче місце нашого сільського господарства" [1]. Нестача кормів негативно позначається на розвитку тваринництва, особливо худоби. Їх

недостатньо не лише в зимовий період, а й влітку, бо не вистачає пасовищ. В основному це толоки, що "дають нам дуже сумну картину якихось пусток, куди женуть худобу, аби тільки "з очей геть", аби вона не ревля й не дратувала господаря. Взимку худобу годують озимою та ярою соломою й половиною, посипаючи їх (коли-не-коли) висівками чи житнім борошном. Цілком зрозуміло, що через такий стан кормової справи, немає чого й думати за розвиток скотарства, воно помалу гине і якісно і кількісно, а через те й порушується правильне сполучення різних галузей господарства" [20].

Ці правдиві визнання фахівців Наркомзему дійсно свідчили про катастрофічне становище з кормовою справою в Україні. Вони мали привернути увагу працівників сільського господарства до необхідності переглянути ставлення до годівлі худоби. Адже від цього великою мірою залежали відродження й подальший розвиток тваринництва в Україні.

Автори збірки вважали, що для покращення становища у кормовій справі потрібно ґрунтовно розширити посіви однорічних і багаторічних коренеплодних кормових трав. Перевагу слід надавати багаторічним рослинам, оскільки їх висівають на кілька років. Це звільняло господаря від щорічних витрат на насіння. Користь від польового травосіяння мала бути ще й у тому, що в господарстві збільшується кількість угноєння. Це, у свою чергу, позитивно впливатиме на збільшення врожаїв зернових, у ґрунті накопичуватиметься багато поживних речовин, особливо після посіву стручкових – люцерни, вики та ін. [21].

На сторінках видання міститься вибірковий аналіз стану польового травосіяння. При цьому зауважувалося, що кормові рослини засівалися в Україні нераціонально. Значно більша площа була зайнята однорічними кормовими рослинами. У деяких регіонах, зокрема південних, майже зовсім не практикується травосіяння. Господарства займаються переважно вирощуванням зернових. Тваринництво, як екстенсивна галузь, розвивається остільки, оскільки використовується лугове сіно і корми, що залишаються від переробки зернових культур [22].

У північних, правобережних районах України, господарства більш-менш культивують травосіяння як однорічними, так і багаторічними кормовими рослинами. Фахівці Наркомзему вважали, що в подальшому розвиток "польового травосіяння повинен бути головним завданням всіх органів урядового апарату, що обслуговує сільськогосподарські потреби хліборобської країни" [23].

З метою ефективного налагодження кормовиробництва шляхом травосіяння автори збірки давали господарям практичні рекомендації: трави потрібно висівати по зяблевій оранці; сіяти необхідно якнайраніше; поле має бути оброблено культиватором і бороною; сіяти краще рядовою сівалкою; косити траву на сіно до її цвітіння; можна сіяти разом насіння різних трав, вони дають більший врожай та ін. [24].

Над вирішенням кормового питання працювали співробітники Секції кормової площі, що діяла в структурі Сільськогосподарського наукового комітету України. Впродовж 1921 р. вони збирали й обробляли статистичні матеріали щодо кормової площі України на підставі даних Центрального статистичного бюро республіки. На їх базі були складені таблиці по всіх губерніях про кормову площу в абсолютних і відносних даних, визначено площу кормових ресурсів на 100 десятин посівної площі та 100 голів великої рогатої худоби. Працівники Секції склали карту кормових запасів України. Зібрано й оброблено матеріали про врожаї незаливних луків по всіх губерніях України за 1903–1914 рр. Ці дані лягли в основу матеріалів щодо вивчення питання про залежність урожаїв сіна від таких факторів як погода і клімат [25].

З метою наукового вивчення питання про кормову базу зусиллями працівників Секції в 1921 р. було організовано Центральну науково-дослідну станцію кормових рослин при залізничній станції Борки на хуторі Михайлівському. Працівники станції розгорнули науково-дослідницьку роботу по геологічному, ґрунтовому і ботанічному дослідженнях кормових площ [26].

Співробітники Секції кормової площі брали активну участь у складанні інструкції з метою дослідження ґрунтів і рослинності дослідними станціями

науково-дослідницького відділу Міністерства водного господарства, брали участь у засіданнях Меліораційної секції Сільськогосподарського наукового комітету України.

Важливою сферою діяльності співробітників Секції кормової площі була пропаганда ідеї поліпшення та культури кормової площі. З цією метою вони виготовляли плакати про кормову площу, ресурси, види кормів в Україні на річкових заплавах, незаплавних луках, пасовищах тощо. Працівники Секції виступали з лекціями та доповідями для слухачів агрономічних курсів про культуру лучних трав, стан кормової справи в Україні тощо. Однак ця науково-дослідницька, практична діяльність працівників Секції кормової площі не могла кардинально вплинути на вирішення питання кормової справи. У звіті Секції за 1921 р. зазначено, що її працівники розширили коло дослідницьких завдань, але не змогли досягти повних результатів через нестачу коштів на науково-дослідницьку діяльність [27].

Важливою проблемою, що стояла перед фахівцями України, була справа поліпшення породи селянських тварин. Налагодити її було надзвичайно важко, тому що місцева худоба була дрібною, малом'ясною і маломолочною. Фахівці Наркомзему вважали, що для поліпшення породи корів потрібно докласти чимало зусиль і часу. На їхню думку, справа полегшувалась тим, що в Україні існували цінні групи худоби. Перш за все, це червона німецька худоба. Районами її розповсюдження були переважно степові регіони – Херсонщина, Катеринославщина, Таврія і прилеглі до них райони Полтавщини і Харківщини. На Правобережній Україні, Київщині, Волині культивувалася білоголова колоністська худоба. Обидві ці породи були завезені в Україну німецькими та чеськими колоністами. Вони цілком акліматизувалися, пристосувалися до умов українського сільського господарства і одночасно зберегли свою високу молочну продуктивність. За даними працівників Наркомату земельних справ в Україні значного поширення набула сіра українська порода. За умови раціональної годівлі і утримання корови цієї породи відзначаються високою

продуктивністю. Названі породи корів були цілком придатні для покращення їх породності [28].

Аналізуючи причини, що впливали на погіршення селянської худоби в Україні, фахівці прийшли до висновку, що однією з них була відсутність бугаїв з високою племінною цінністю. Постало питання про забезпечення селянських стад продуктивними бугаями. Працівники Наркомзему цілком справедливо вважали, що один господар неспроможний тримати бугая для своєї групи корів. Вони радили організувати спеціальні селянські кооперативи, так звані "бугайські товариства". Це дало б можливість кільком господарям мати бугаїв з високою племінною цінністю.

Поліпшення породи селянської худоби значною мірою залежало від її годівлі. Необхідно було застосовувати науковий підхід до налагодження раціональної годівлі за прикладом західноєвропейських країн. Дотримання певних правил годівлі, підбір кормів, належних умов утримання сприяло б підвищенню продуктивності, отримання цінного приплоду, а отже покращення породності. Як вважали фахівці Наркомзему, щоб підвищити продуктивність, покращити порідність тварин, селяни мали об'єднуватися у тваринницькі кооперативи. Це б дозволило вирішити безліч питань у тваринницькій галузі. Спеціально створені "контрольні спілки" стежили б за процесами утримання, годівлі, придбанням бугаїв, вирощуванням молодняку [29].

Не маючи коштів для придбання породних племінних тварин за кордоном, українські тваринники змушені були розгортати племінну роботу на місцевих породах. При цьому фахівці спостерігали майже відсутність знань про місцеві стада тварин щодо походження, продуктивність, екстер'єр тощо. Це вимагало проведення попередньої великої роботи по вивченню і ґрунтовному, раціональному відбору з місцевих груп найбільш видатних і цінних екземплярів тварин. Цілком зрозуміло, що і племінні розсадники місцевих порід, зокрема великої рогатої худоби, як державного, так і місцевого значення могли мати міцне підґрунтя у своїй дослідницькій роботі, лише користуючись результатами попереднього відбору.

Без сумніву, одним з ефективних засобів, форм і методів збереження, покращення породи тварин була реєстрація племінних тварин, переважно великої рогатої худоби і коней.

Ще в часи Першої світової війни, зокрема у 1915 р. внаслідок вилучення худоби для потреб армії Департамент землеробства царського уряду змушений був з державних міркувань, частково під впливом громадської думки, ввести щодо деякі обмеження реквізицій худоби. Переважно це була худоба, записана у племінних книгах, або та, що належала місцевим контрольним союзам, племінним розсадникам, а також молочна худоба господарств, що забезпечували молоком великі промислові центри і міста. Власникам згаданих груп худоби видавали відповідні посвідчення про звільнення їх тварин від реквізицій. У червні 1917 р. Тимчасовий уряд підтвердив реєстрацію племінної молочної худоби. Контроль за виконанням цього розпорядження було покладено на урядовий та місцеві продовольчі комітети [30].

В подальшому, з посиленням продовольчої кризи, потреба в м'ясі зростала, водночас і реквізиція худоби набирала масового, неврегульованого і нещадного характеру, що загрожувало існуванню племінного тваринництва. Преса, громадська думка, з'їзди, інші зібрання фахівців, господарників проходили під гаслом необхідності охорони і порятунку вітчизняного племінного тваринництва. Відділи тваринництва дослідних станцій одним із головних завдань вбачали видання урядових декретів про охорону тваринництва і масову реєстрацію тварин на місцях. Започатковано введення спеціальних племінних реєстрів з особливими зоотехнічними позначками щодо породи, продуктивності, екстер'єру тощо [31].

Завдяки ініціативі фахівців, господарників реєстрація, незважаючи на революційний хаос, набувала масового характеру. Селянські господарства для захисту тварин від нещадних реквізицій, особливо радянськими військовими та продзагонами, намагалися внести до списків-реєстрів своїх найбільш цінних, продуктивних тварин. Масова реєстрація тварин, особливо великої рогатої худоби, сприяла внесенню до племінних реєстрів цілих груп місцевої худоби.

Боротьба селян-господарників проти реквізицій за внесення тварин до реєстрів сприяла накопиченню надзвичайно цінних, важливих зоотехнічних даних. Це певною мірою впливало на розгортання досліджень з метою поліпшення породи, і врешті, підвищення продуктивності тварин [1].

Реєстраційні списки тварин, що часом не містили повних зоотехнічних даних, все ж давали певне уявлення про стан тваринництва у кожній губернії. У випадках повноти цих даних губернію можна було поділити на райони розповсюдження груп тварин з вказівками про їх особливості, відмінності, характерні ознаки тощо. Навіть за відсутності в губерніях повних спеціальних обстежень ці дані слугували певними орієнтирами про тварин [32].

Реєстрація, що виникла як засіб охорони і збереження найбільш цінних екземплярів і груп тварин, дала важливий матеріал як для вивчення регіону в зоотехнічному відношенні, так і для здійснення заходів з розгортання племінної роботи над місцевими породами.

Одним із важливих питань, що вимагали негайного вирішення, було забезпечення селянських гуртів, зокрема великої рогатої худоби, якісними плідниками. Як показали обстеження, яловість корів через відсутність бугаїв була однією з причин занепаду худоби в селянських господарствах. Для виправлення становища фахівці почали використовувати матеріали реєстраційних списків тварин, де містилися важливі дані про племінну цінність, продуктивність плідників. Це стало основою для організації злучних пунктів, відбору порід тварин, визначення напрямків продуктивності молочної чи м'ясної худоби. Важливо було дотримання визначеної однорідності маточного матеріалу і племінної цінності відповідного плідника [33].

Як засвідчив досвід, окремим селянським господарствам було не під силу придбати плідника, тому селяни об'єднувалися в кооперативи, тваринницькі товариства, союзи плідників (бугаїв). Це були ефективні форми селянської взаємодопомоги у веденні господарства, розведенні продуктивної худоби.

Перша Всеукраїнська зоотехнічна нарада, що відбулася в листопаді 1921 р., прийняла рішення про необхідність розгортання племінної роботи з

великою рогатою худобою місцевих порід. Наприкінці 1922 р. Наркоматом земельних справ України було закладено кілька племінних господарств з червоною німецькою і сірою українською худобою. Укомплектування господарств племінною худобою, хоча й не повністю, завершилось восени 1925 року. Вагомою причиною затягування цієї справи було недостатнє фінансування, що не давало можливості швидко відбудувати зруйновані господарства, обладнати приміщення, забезпечити кормову і матеріальну базу.

Один із провідних фахівців тваринництва Б. М. Таланцев зібрав матеріали за два роки науково-дослідницької роботи на державних племінних господарствах. Важливі дані він оприлюднив, зокрема, по відборі корів з яскраво вираженими молочними ознаками без грубих екстер'єрних недоліків, що відповідали типу породи. Згодом чимало тварин після їх вивчення в державних племгоспах були вибракovanі: у 1923 р. з 232 голів, вибракovanо 86 корів, у 1924–1925 рр. – 84 корови. Б. М. Таланцев наводить конкретні дані, одержані шляхом досліджень про годівлю, надій молока від кожної корови, жирномолочність тощо. Визначилася племінна цінність корів також за якістю приплоду.

На основі результатів наукових досліджень були вироблені вимоги, що їх висували до тварин за породою, віком, статтю для червоної німецької і сірої української худоби. Ці вимоги були схвалені на нараді зоотехніків державних племінних господарств, проведеній 5 грудня 1925 р. у м. Харкові [34].

Державні племгоспи України почали працювати з 1922 р. Племінні гурти створювалися за рахунок тварин, отриманих по розверстці та закуплених у селян. В основному, за деяким виключенням, у племгоспах знаходилася рядова селянська худоба, можливо дещо покращена завдяки раціональним умовам годівлі й утримання. Подальша робота щодо селекції стад у племгоспах дала помітні результати і позначилася як на типі самої худоби, так і на її продуктивності.

У племгоспах з'явилося нове покоління тварин, виведене в результаті селекційної роботи. Ці результати в ряді племгоспів виявилися у високій

молочній продуктивності. Так, у племгоспі червоної німецької худоби "Акерман", що на Мелітопольщині, первістка "Арнаутка" давала за 300 днів лактації 3206 кг молока. Чимала група телиць давала від 2 до 3 тис. кг молока за 300 днів лактації [35].

Племінні розплідники дослідних станцій мали також характер центральних державних і виводили переважно елітний племінний матеріал. Ці розплідники були організовані при всіх відділах тваринництва дослідних станцій і досягли значних результатів. У розпліднику червоної німецької худоби Харківської обласної дослідної станції середні річні удої стада були такими: 1924–1925 рр. – 3180 кг, 1925–1926 рр. – 3396 кг. Первістки цього стада давали в середньому 2868 кг молока [36].

Державні племінні господарства за своїми завданням і діяльністю поділялися на державні племінні господарства центрального і місцевого значення. Основне завдання і робота племгоспів центрального значення полягала у виведенні високоелітного матеріалу певної породи. Завдання племгоспів місцевого значення було зосереджено на розмноженні та розповсюдженні елітного племінного матеріалу. Вся система була побудована таким чином, що елітний матеріал племгоспів центрального значення поступав у розплідники місцевого значення. Останні відпускали племінний матеріал, в першу чергу населенню, організованому в тваринницькі об'єднання і колективи по розведенню тварин для злучних пунктів тощо [37].

Більш організовані й ефективні форми племінної роботи в Україні були тісно пов'язані з діяльністю дослідних сільськогосподарських станцій, державних племінних господарств і заведенням державних племінних книг (ДПК). У другій половині 1920-х років в Україні було заведено дві державні племінні книги – одна для червоної німецької худоби при Одеській сільськогосподарській дослідній станції, друга – для білоголової худоби при Київській обласній сільськогосподарській дослідній станції. Заведення державних племінних книг стало можливим внаслідок широкого обстеження відповідних груп худоби. Обстеження вище згаданих груп худоби було

проведено в 1923–1925 рр. Восени 1926 р. завершено обстеження сірої української худоби. На матеріалах цього обстеження готувалася державна племінна книга [38].

Експедиційні, поглиблені дослідження, на базі яких складалася державна племінна книга певної породи, впливали на результати цієї роботи. З одного боку, вони давали масовий орієнтовний матеріал, вказуючи напрями роботи, сприяли з'ясуванню тих вимог, які необхідно було висувати до племінних тварин даної породи як щодо екстер'єру, так і продуктивності. Водночас обстеження давали можливість окреслити райони, найбільш сприятливі для племінної роботи стосовно природних кормів і економічних умов. В першу чергу це стосувалося наявності кормової бази, реалізації продуктів тваринництва. Важливою обставиною була та, що обстеження викликали жваву зацікавленість у широких верств населення стосовно даної породи. Цим самим створювались сприятливіші умови для широкої племінної роботи в районах розповсюдження групи худоби, що обстежувалася [39].

Другою особливістю заведення державних племінних книг був зв'язок, що встановлювався між племінними книгами і дослідними станціями. Це давало сподівання на поглиблення племінної роботи в організації селекційної діяльності, а також ведення спостереження за ростом і розвитком молодняку і впливом різних чинників на підвищення продуктивності тварин.

Державні племінні книги склалися з двох частин: попередньої, до якої вносили тварин, що відповідали типу даної породи, і основної державної племінної книги, до якої вносили тварин відомого походження і продуктивності. Згідно із загальним положенням про племінні книги, тварин з попередньої частини племінної книги, по мірі накопичення даних про продуктивність, оплату корму і спадкові властивості, переносили в основну державну племінну книгу. Після закриття попередньої частини державної племінної книги, в останню записували тварини тільки від внесених у книгу батьків [40].

Власники тих тварин, що були внесені до племінної книги, брали на себе ряд зобов'язань: обов'язково використовувати для запліднення своїх корів тільки тих бугаїв що були занесені до племінної книги, допускати контроль, встановлений державною племінною книгою над своїм стадом, вести заводські записи, контроль над годівлею і продуктивністю.

Для запису в державну племінну книгу тварини повинні мати вік: бугаї півтора року і старше, корови – після з'ясування річної продуктивності й оплати корму; молодняк записується в попередню книгу молодняку. Оцінку племінних якостей проводить експертна комісія на основі даних про походження, типовість, продуктивність, оплати корму і екстер'єр за трибальною системою [41].

У державну племінну книгу червоної німецької худоби вносилися корови з річною продуктивністю не менше 2250 кг молока або 84 кг масла, бугаї – за продуктивності матерів, яка повинна бути не нижче 2400 кг молока або 92 кг масла. Вказана продуктивність була мінімальною для внесення тварин у племінну державну книгу.

На чолі кожної державної племінної книги стояв комітет, організований при відповідних відділах дослідних станцій. Він складався із спеціаліста, призначеного Наркомземом, представників окружного земельного відділу, дослідної станції і кооперативного союзу тваринницьких товариств. До участі в роботі комітету державної племінної книги допускалися обізнані особи.

Загальне керівництво і нагляд за веденням державної племінної книги покладалося на Наркомзем України, що здійснював його через свого спеціаліста, що одночасно був секретарем книги. Крім секретаря, який фактично керував роботою племінної книги існував апарат інспекторів, які керували роботою в окремих районах, інструкторський персонал і контроль-асистенти.

Діяльність державних племінних книг не обмежувалася роботою експертних комісій і записом тварин до книги. Їх персонал займався організацією важливих заходів, що сприяли розвитку і вдосконаленню всієї

племінної справи. Зокрема, влаштовувалися виставки, курси, семінари з племінного, кормового питань, здійснювалися закупівля і продаж племінного матеріалу тощо [42].

Важливим кроком у справі розгортання пропаганди тваринницької галузі було видання у січні 1926 р. Зоотехнічною секцією Сільськогосподарського наукового комітету України фахового науково-практичного часопису "Українське скотарство". Видання редагувала редакційна колегія у складі: О. Маркова, В. К. Подільського, В. М. Румянцева, Ю. З. Умана, який був і відповідальним редактором.

У передовиці "Наші завдання" редколегія зазначала, що журнал "Українське скотарство" починає виходити у період загальної зацікавленості і уваги радянського суспільства, особливо широких селянських мас, до розвитку українського тваринництва. Автори цілком слушно наголошували, що ще зовсім недавно тваринництво було допоміжною галуззю сільського господарства України. Чимало фахівців, селян-господарників, які утримували тварин, вважали, що сільське господарство, особливо у степових районах, залишатиметься зерновим, а продуктивне тваринництво, наприклад, молочарство, свинарство, вівчарство та інші галузі можуть мати лише другорядне значення. Однак нині всі сумніви розвіялися. Спостерігається швидкий розвиток селянського тваринництва. Як у степовій зоні, так і у поліських районах щороку збільшується кількість молочарських товариств, швидко відновлюється свинарство, помітно зростає експорт продуктів птахівництва. Невипадково у перспективному плані розвитку сільського господарства Наркомзему України тваринництво розглядається як одна з головних галузей. Цей план передбачає у найближчий час збільшення виробництва тваринницької продукції, що є виявом стихійного потягу сільського населення покращувати продуктивність тваринництва [43].

На думку авторів передовиці, швидке піднесення окремих галузей тваринництва пояснюється тим, що селянське господарство, яке вирощувало лише зернові культури, вже селян не задовольняє, тому що воно дає мало

прибутків. Крім того, безсівозмінні посіви хлібів, у поєднанні з недосконалим обробітком ґрунту, недостатньою кількістю внесених добрив, було основною причиною низьких врожаїв селянських господарств, а часто – наслідком неврожаїв і голоду. Разом з тим чисельність сільських жителів збільшується, селянське господарство занепадає, тому зернове господарство не здатне задовольнити навіть мінімальних потреб сільського населення. Необхідно шукати нові шляхи, щоб піднести розвиток селянського господарства та підвищити його прибутковість [44].

Як свідчать результати діяльності українських, а особливо зарубіжних дослідних станцій, необхідно перейти до зміцнення селянського господарства шляхом висіву і вирощування не лише зернових, а й різних кормових культур, зокрема трав, коренеплодів, необхідних для поліпшення годівлі домашніх тварин. Це, у свою чергу, сприятиме розвитку українського тваринництва. Також необхідно обмежити вивезення за кордон кормових продуктів – зерна, макухи, висівок, за рахунок яких, наприклад, Німеччина, Данія розвивають своє продуктивне тваринництво. Якщо порівняти розвиток тваринництва хоча б у згаданих країнах з Україною, то результати свідчать на користь перших. Через інтенсивне вивезення кормових продуктів за кордон українське тваринництво знаходиться у занедбаному стані. Тому автори передовиці цілком обґрунтовано писали, що "одним з основних завдань в галузі скотарства є побільшення та поліпшення наших продуктивних тварин, що жодним способом не відповідає тим завданням, яке виснуло саме життя" [45].

Автори зауважували, що нині налагоджується експорт деяких продуктів тваринництва. Однак ця справа здійснюється повільно через неможливість централізованої переробки тваринницької продукції, а окремим селянським господарствам це не під силу. Тому необхідно розвивати кооперацію, здатну організувати заготівлю, перероблення, транспортування і вивезення тваринницької продукції за кордон. Разом з тим експорт продуктів тваринництва можливий лише за умови виробництва високоякісних продуктів, а також його відносної дешевизни. При цьому, як зазначали автори, закордонні

ринки вельми вибагливі щодо якості продуктів. На жаль, українські продукти тваринництва нині не задовольняють жодну з вимог. Українське масло, свинина, яйця за своєю ціною займають чи не останні місця. Отже, поліпшення якості тваринницької продукції й зниження її собівартості є одним з нагальних завдань сільськогосподарських виробників [46].

Редколегія журналу вважала, що згідно з вимогами Наркомзему його відповідні структури повинні були зосередити найпильнішу увагу на питаннях розвитку конярства, вівчарства, птахівництва. Передусім потрібно зайнятися вивченням кормової бази, від чого залежав розвиток українського тваринництва.

В цілому, як зауважує редколегія, "для відновлення й розвитку нашого українського скотарства, основним завданням нашого журналу є постійна й можлива участь в цій роботі" [47]. Ця участь має полягати, насамперед, у висвітленні назрілих, гострих питань розвитку тваринництва України, оскільки в цій галузі сільського господарства накопичилось чимало питань, що вимагали невідкладного вирішення. Тож редакція ставить наступним своїм завданням допомогти українським тваринникам з'ясувати методи і засоби поліпшення продуктивності тварин шляхом використання досвіду, обміну думками між фахівцями і селянами-практиками.

Варто зауважити, що крім зазначених вище першочергових завдань, якими переймалася редколегія "Українського скотарства", вона мала на меті висвітлювати питання розвитку українського тваринництва з "погляду передових господарів села, земельних і кооперативних робітників, зоотехніків та агрономів".

Планувалося видавати журнал за наступною програмою:

1. Стан селянського скотарства на Україні та його недоліки.
2. Шляхи поліпшення селянського тваринництва: а) перероблення і збут продуктів тваринництва на базі кооперативних товариств – молочарські спілки, свинобійні, холодобійні та ін.; б) правильне годування та догляд сільськогосподарських тварин; в) племінна справа

(бичачі спілки, колективи розплідники, племінні книги та ін.); г) культурно-освітня робота (курси, виставки, конкурси, зразкове годування та ін.).

3. Використання результатів досліджень дослідних станцій, наукових кафедр у галузі тваринництва.
4. Запозичення вітчизняного і зарубіжного досвіду в галузі розвитку тваринництва [48].

На сторінках журналу "Українське скотарство" планувалося друкувати інформацію з наукового життя, рецензії на фахові видання, вести листування з читачами тощо. "Скотарство, як галузь сільського господарства, – наголошували автори передовиці, – набирає в сучасних умовах надто важливого значення і ми віримо й сподіваємося, що спільними зусиллями ця галузь буде нарешті зрушена з того місця, що в ньому вона тепер перебуває, а це знов стане запорукою та підставою для підвищення матеріального добробуту та культурного рівня широких селянських мас України" [49].

Питаннями розвитку українського тваринництва займався нарком земельних справ України А. М. Дудник, який очолював цю державну установу з лютого 1925 р. по грудень 1926 р. У статті "На нових шляхах", надрукованій у першому номері часопису, нарком торкнувся в цілому проблеми розвитку соціалістичного сільського господарства. На його думку, першочергове завдання має полягати у піднесенні сільського господарства на базі кооперації. Необхідно напрацювати такі заходи, які б приваблювали широкі маси сільських виробників, у першу чергу незаможних і середняцьких господарств. "Робота іменного такого порядку є не метою, але основна суть Радянської Влади, за якої основну роль в царині сільськогосподарського виробництва грає середняк, як масовий виробник сільськогосподарської продукції. А усупільнення через кооперацію незаможного економічно несильного господарства, удосконалення його через кооперацію й колективізацію дасть вихід незаможництву й можливість поширити продукцію поза межі споживчого господарства" [50].

Нарком вважав, що здійснення цих важливих завдань через кооперацію і колективізацію поєднає інтереси незаможників і середняків, утворить основу для подальшого масового розвитку продуктивних сил країни.

А. М. Дудник висунув друге важливе завдання, яке полягало в тому, щоб у межах кооперації дати можливість творчого розвитку окремих селянських господарств. Необхідно заохочувати селян до виявлення ініціатив, надавати допомогу в реалізації планів розвитку господарств, що об'єднуються на основі єдиного виду сільськогосподарської продукції. Організація таких об'єднань має сенс тільки в тому випадку, коли до нього входить достатня кількість господарств, здатних налагодити масове виробництво, перероблення, транспортування і збут виробленої продукції [51].

Нарком А. М. Дудник цілком справедливо писав, що в боротьбі за прибутковість селянського господарства, правильну його організацію залежно від економічних умов регіону, вигідного збуту селянської сільськогосподарської продукції на внутрішній і зовнішній ринок "особливу увагу треба віддати скотарству, як одній з основних галузей масового сільськогосподарського виробництва" [52].

Нарком наголосив, що робота, спрямована на поліпшення породи сільськогосподарських тварин, виявлення кращих екземплярів і груп тварин високої якості в селянських гуртах, пристосованих до місцевих умов є надзвичайно актуальною і важливою. Вона вимагає розгортання великої науково-дослідницької діяльності, залучення до цієї справи широкого кола кваліфікованих кадрів і установ. Зоотехніки й агрономи повинні активізувати свою діяльність по вивченню селянських гуртів і виявленню породних тварин. Необхідно також залучати селян-господарників, об'єднаних у кооперативні спілки. Нарком наголошував, що усі державні господарства, науково-дослідні станції, незалежно від того в чийм віданні вони знаходяться, повинні бути залучені до роботи над поліпшенням породи й розвитку тваринництва.

У своїй публікації А. М. Дудник зупинився на кормовому питанні, наголосивши на необхідності застосування раціональної годівлі тварин.

Важливо було налагодити виробництво кормів у малоземельних регіонах. Для цього потрібно застосувати сівозміни в селянських господарствах для посіву в першу чергу цукрового буряку, що є одним із цінних кормових продуктів для годівлі тварин. Важливим питанням, як вважав А. М. Дудник, була організацію перероблення і збуту тваринницької продукції і самих тварин. До цієї справи, що має ринкове значення, необхідно привернути увагу науково-дослідницьких установ, вжити відповідних організаційних, оперативних заходів з боку кооперативних органів.

А. М. Дудник наголошував, що важливе місце у справі розвитку українського тваринництва належить часопису "Українське скотарство". "Одним з основних завдань журналу повинно бути виявлення всього досвіду з глибин селянства, наукова його критика й запровадження досвідно-наукових досягнень у глиб селянських мас до життя" [53].

Серед фахівців-тваринників виникла наукова дискусія з питання про спеціалізацію досліджень у галузі тваринництва. Одна група фахівців виступила за утворення самостійних зоотехнічних дослідних станцій. Основним аргументом захисників цієї ідеї була вказівка на швидкий розвиток тваринництва в селянському господарстві, що спостерігався в останні роки. Вони приходили до обґрунтованого висновку про ринкові перспективи тваринництва. Водночас були фахівці, які виступали проти утворення самостійних зоотехнічних дослідних станцій. Один із провідних фахівців Харківської сільськогосподарської дослідної станції, що належав до цієї групи, І. П. Коротков з цього приводу писав наступне: "Ми знаємо, що думки з цього питання сильно розходяться і серед представників різних поглядів, як тих, хто стверджує можливість широкого розвитку ринкового тваринництва, так і тих, хто чекає лише скромних успіхів в цьому напрямку, рівною мірою можна знайти солідних спеціалістів і дослідників. Вже через це, в ім'я ще неясних ринкових перспектив тваринництва, мені здається не можна ставити питання про організацію спеціальних дослідних станцій з тваринництва" [54].

Виступаючи проти організації спеціальних дослідних станцій з тваринництва І. П. Коротков намагався довести неможливість їх швидкого розвитку через нездатність рільництва забезпечити тваринництво необхідною кількістю кормів. Він обґрунтовував, що з розвитком тваринництва, особливо, коли воно стає ринковою галуззю, його зв'язки з рільництвом змінюються і ускладнюються. Рільництво починає все більше слугувати тваринництву і від правильного вирішення кормового питання значною мірою, а може й повністю, залежить його розвиток. У такому випадку перед рільниками стоїть складне питання, а саме дати найбільшу кількість потрібних тваринництву кормів з одиниці площі. Тваринник і рільник поодиноці окремо не здатні вирішити кормове питання. Тваринник на основі своїх досліджень дає замовлення рільництву на виробництво кормів, але якою мірою можна виконати це замовлення і у що воно обійдеться, може сказати тільки рільник. Узгодження інтересів тваринництва і рільництва можливе лише в тому разі, якщо вони виконують спільне завдання селянського господарства – дати найбільший прибуток. Інтенсивний розвиток галузей тваринництва в жодному разі не робить їх автономними, а, навпаки, ще більше пов'язує з рільництвом. Тому і питання тваринництва не можуть бути виділені в якусь самостійну галузь для їх вирішення дослідницькими шляхом.

І. П. Коротков писав, що загальним правилом, яке майже не знає винятків, це те, що в Україні склалося таке становище, коли треба ставити питання: що можна змінити в рільництві на користь тваринництва; чим тваринництво може допомогти рільництву. Який порух однієї чи іншої галузі може бути зроблений в той чи інший бік, щоб збільшити загальний прибуток господарства. З усіх цих міркувань, вважав І. П. Коротков, впливає, що був би абсолютно штучним розподіл дослідної роботи з рільництва і тваринництва на дві автономні галузі. Тільки у тих виняткових випадках, коли тваринництво споживає покупні корми і рільництво зовсім відсутнє, організація спеціальних дослідних станцій з тваринництва була б цілком природною [55].

Дослідник зазначав, що розвиток тваринництва диктує не відокремлення дослідної роботи в цій галузі, як міркують багато тваринників, а навпаки, зобов'язує до її узгодження з рільництвом. Вони вважають, що це завдання може бути вирішено шляхом прийняття програм розвитку на з'їздах і нарадах. Однак таким шляхом узгоджуються лише загальні напрями в дослідній роботі і переважно в якійсь одній галузі, окремо в рільництві і окремо в тваринництві. Виокремлення дослідної роботи у тваринництві відкинуло б галузь в минуле, у часи пройдених етапів [56].

І. П. Коротков зазначав, що одним із мотивів на користь організації автономних дослідних станцій з тваринництва є невідповідність меж рільницьких і тваринницьких районів. Таке явище спостерігається, але звідси не випливає необхідність і доцільність організації самостійних тваринницьких дослідних станцій. В цих районах необхідно вирішувати питання не лише розвитку тваринництва, але і проблеми рільництва, з метою виробництва кормів.

На користь самостійного існування дослідних станцій з тваринництва фахівці наводять той аргумент, що робота відділів тваринництва за останні роки значно розширилася. Але, на думку І. П. Короткова, цей чинник не стосується тільки тваринництва. Розширили свою діяльність відділи городництва, селекції та інші. І. П. Коротков вважав, що перетворення відділів тваринництва у самостійні дослідні станції сприяло б швидкому розвитку дослідної справи у тваринництві. Але ця робота неминуче відірвалася б від практичних завдань селянського господарства. Становище тваринників-дослідників досить складне, тому що ще недостатньо вивчені галузі тваринництва. З цієї причини відділи тваринництва ще не визначили перспектив своєї діяльності. Можливо ця невизначеність і спонукає їх до автономії. І. П. Коротков вважав "утворення автономних станцій з тваринництва як колосальну небезпечність для загальної справи вирішення питань організації селянського господарства" [57]. Він рішуче виступав проти перетворення відділів тваринництва на самостійні дослідні станції.

Одним з його опонентів виступив відомий фахівець В. М. Румянцев, працівник відділу впровадження Харківської обласної сільськогосподарської дослідної станції. Свої погляди він виклав у доповіді "За зоотехнічні станції" на Всеукраїнській нараді з дослідної справи, що відбулася в Харкові 14–17 листопада 1926 р. В. М. Румянцев зокрема, зауважив, що сільськогосподарська дослідна справа, яка налічує десятки років свого існування, вже може підвести деякі підсумки діяльності. Серед цих підсумків досить скромне місце займають досягнення у справі дослідження тваринницької галузі. Якщо рільницькі дослідні станції вже мають продуману структуру і системи в організації, то цього не можна сказати про відділи тваринництва дослідних станцій, які ще не змогли вибудувати свою роботу так, щоб питання досліджень у тваринництві посіли належне місце у діяльності станцій. На відміну від рільницьких відділів, тваринницькі дослідні структури ще не мають напрацьованих методів роботи. "Якого боку дослідної справи ми не торкнемося, – писав В. М. Румянцев, – ми скрізь відзначимо, що питання дослідного тваринництва далеко відстають від рільництва, в той час, коли ми маємо повне право порівнювати ці дві найважливіші галузі, що складають основу сучасного сільського господарства" [58].

Цілком слушно В. М. Румянцев вважав, що в галузі дослідного тваринництва спостерігається велике відставання порівняно з дослідною справою в рільництві. Коріння цього відставання потрібно шукати в минулому, коли була започаткована дослідна справа у тваринництві. Ця робота виконувалася у структурах рільницьких дослідних станцій. Тоді ніхто не уявляв, що "доісторичне" минуле дослідного тваринництва врешті-решт виллється у дослідну роботу в тваринництві. Вважали, що вона полягатиме в ґрунтовних дослідженнях у годівлі, вивченні сільськогосподарських тварин, кормових засобів тощо. Нині розгортання дослідницьких робіт у тваринництві вийшло за межі минулих уявлень. Необхідність оперування з величезною кількістю тварин, проведення дослідів у селянських господарствах, необхідність значного збільшення стад у господарствах дослідних станцій – все

це стало суперечити старим уявленням про організацію відділів тваринництва. З'ясувалося, що дослідна справа у тваринництві вимагає таких же серйозних, виважених підходів і дій, як і до дослідної справи у рільництві. Сучасний стан тваринництва вимагає рішучої перебудови дослідної справи, в першу чергу в організації досліджень у зоотехнічній галузі [59].

В. М. Румянцев, висуваючи завдання щодо перебудови досліджень у тваринництві, вважав що необхідно усунути "матеріальну нерівність, яка безумовно має місце і яка при недостатньому обладнанні і коштів, не могла не відбитися негативним чином на розвитку дослідної тваринницької роботи".¹

Ця матеріальна нерівність, як писав він, виникла ще в часи організації обласних дослідних станцій, коли відділам тваринництва виділялися невеликі кошти і нечисленні штати працівників. Порівняно з рільницькими структурами вони отримували лише 15% від того, що виділялося першим. Тому становище тваринницьких відділів не відповідає вимогам, які держава висуває перед ними. Назріла нагальна необхідність організації як самостійних структур у дослідному тваринництві – відділів фізіології, годівлі, селекції різних видів тварин, вивчення кормових засобів, молочного господарства тощо. Без сумніву, утворення цих важливих дослідницьких підрозділів у структурі відділів тваринництва неможливо. Тому гостро постає питання про організацію самостійних структурованих зоотехнічних станцій, за прикладом рільницьких, до складу яких входили б допоміжні науково-дослідні підрозділи.

На думку В. М. Румянцева, даремні побоювання деяких фахівців, що з утворенням зоотехнічних станцій відбудеться розрив між останніми та рільницькими станціями. "Навпаки і тваринництво і рільництво найтіснішим чином будуть зв'язані в одній зоотехнічній дослідній станції, так само як вони тісно зв'язані і в сучасних рільницьких станціях. Подальше погодження їх діяльності буде здійснюватися через обласні наради, семінари, тобто, система ані трохи не буде порушена" [60].

Він наголошував, що чимало фахівців проти розриву відділів рільництва і тваринництва, вони виступають за найтіснішу узгодженість їхніх програм і

методів роботи, за те, щоб дослідники формулювали свої завдання в сенсі вирішення питань організації господарства, а не окремих технічних питань. Але для цього не обов'язково, щоб на одній території і на одній станції були всі відділи, не обов'язково, щоб відділ тваринництва не мав своїх хімічних лабораторій, відділів фізіології, годівлі, впровадження тощо. Зовсім необов'язково, щоб тваринництво було підпорядковане рільництву, а можливо й таке, коли рільництво буде і повинно бути підпорядковане тваринництву [61].

На переконання В. М. Румянцева, не мають рації ті фахівці, зокрема І. П. Коротков, які виступають проти утворення самостійних зоотехнічних дослідних станцій, відстоюють ідею збереження тваринницьких відділів при рільницьких станціях. Як доказ, вони піддають сумніву можливість розвитку ринкових відносин у тваринництві. Водночас індустріалізація сільського господарства найтіснішим чином пов'язана з перспективами перероблення тваринницької продукції. Врешті, експорт українського бекону і вершкового масла на закордонний ринок, висока оцінка цих продуктів переконливо свідчить, що ринкові перспективи українського сільського господарства непогані [62].

На конкретних прикладах В. М. Румянцев наводить дані про збільшення попиту на продукцію тваринництва як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. В той же час противники розбудови мережі самостійних зоотехнічних дослідних станцій "не привели необхідних даних, які зруйнували б наші уявлення про ринковість тваринництва" [63].

У сучасних умовах, як вважав дослідник, зоотехнічні станції передбачають більш інтенсивний розвиток досліджень, поглибленого вивчення широкого кола питань, пов'язаних з тваринницькою галуззю. Це впливає із тих завдань, що стоять перед тваринництвом: а) всебічне вивчення місцевого тваринництва і кормового питання; б) пошук найкращих прийомів піднесення культурного рівня місцевого тваринництва шляхом застосування строго наукових методів дослідження і тісного зв'язку із запитамі місцевого життя та економіки сільського господарства; в) раціоналізація виробництва і

перероблення тваринницької продукції; г) об'єднання наукових зусиль і вирішення всіх наукових запитів дослідних установ, що працюють у галузі тваринництва; д) пропаганда і застосування наукових досягнень в місцевому селянському господарстві [64].

На думку В. М. Румянцева, ці завдання мають стати визначальними у діяльності зоотехнічних дослідних станцій в тих районах, де продукти тваринництва в бюджеті селянського господарства відіграють головну роль. Тому цілком очевидно, що в цих районах на службу тваринництву повинні бути поставлені всі інші допоміжні відділи, які є на рільницьких станціях: хімічний, економічний, рільництва та ін. Навпаки, в рільницьких районах є можливість існування тваринницьких відділів на рослинницьких дослідних станціях як допоміжних, що будуть працювати над загальними питаннями покращення місцевого тваринництва.

В. М. Румянцев та його прихильники виступали за організацію не тільки обласних, але і районних зоотехнічних станцій, які б займалися дослідженням окремих технічних питань на основі розроблених і схвалених програм в області. Це сприяло б в цілому успішній діяльності обласних зоотехнічних тваринницьких станцій. Разом з тим фахівці не виступали за негайне перетворення відділів тваринництва в самостійні або створення нових зоотехнічних станцій. Питання про зоотехнічні станції в даний час може бути зведене до: а) надання більшої самостійності відділам тваринництва при дослідних станціях; б) виділення тих відділів тваринництва в самостійні зоотехнічні станції, де це дозволяють об'єктивні умови (територія, будівлі тощо); в) створення нових зоотехнічних станцій в районах найбільшого розвитку тваринництва [65].

Проаналізувавши чинники за і проти утворення самостійних зоотехнічних тваринницьких станцій, В. М. Румянцев зауважував, що сама постановка питання про ці станції не є випадковою. Вона викликана необхідністю розвитку тваринництва. Очевидно, життя сильніше форм, що склалися щодо наукового

обслуговування тваринництва. Тому "ми наважилися вже зараз підняти наш голос: "За зоотехнічну станцію" [66].

Утворення самостійних зоотехнічних дослідних станцій було нагальною вимогою часу. В першу чергу, це диктувалося ринковими відносинами, що набирали обертів в умовах нової економічної політики, запровадженої радянською владою. Один із відомих фахівців Наркомзему А. С. Йоффе, виступаючи на Всеукраїнській агрономічній нараді у червні 1927 р., наголосив, що в умовах сучасної реконструкції та піднесення сільського господарства ринкове тваринництво набуває величезного значення. За умов становлення господарства країни необхідно розвивати галузі тваринництва в таких напрямках, щоб переважало виробництво продуктів ринку. Цього можна досягти низкою технічних і економічних заходів, за допомогою яких вдасться радикально реорганізувати сільське господарство з метою його стабільного розвитку, високої продуктивності та прибутковості. На думку А. С. Йоффе, перебудова сільського господарства на основі розвитку тваринництва набуває великого значення для досягнення наступних цілей: а) реалізація товарної частини продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках дозволить селянським господарствам залучити значні кошти, необхідні для їхньої реорганізації та впровадження прогресивних технологій; б) вироблення більшої кількості товарної продукції вимагає розвитку експортних можливостей. Це дозволить залучити значні валютні кошти для зміцнення фінансового стану країни; в) розвиток ринкового тваринництва пов'язаний з розвитком продуктивних галузей промисловості, особливо тих, що потребують сировини. Тому посилюється роль ринкового тваринництва ще і як постачальника сировини для промисловості; г) розвиток ринкового тваринництва має соціально-економічне значення, тому що сприяє створенню робочих місць, особливо в малоземельних районах [67].

Одне із важливих завдань науковців зоотехнічних станцій полягало в необхідності дослідження стану розвитку тваринництва в селянських господарствах тих районів, що їх обслуговувала станція. Постійне вивчення

селянських запитів, вимог, економічних, побутових умов розвитку сільського тваринництва були запорукою успішної діяльності зоотехнічних станцій. Важливими були питання забезпечення зоотехнічних станцій достатньою кількістю продуктивних тварин для проведення експериментів. В цьому контексті дослідники-зоотехніки знаходилися в зовсім інших умовах, ніж рослинники. Останні певною мірою скористалися деяким досвідом своїх попередників, набутим ще в дореволюційні часи, а також у роки після встановлення радянської влади, зокрема на початку 1920-х років. Дослідники-рослинники проводили науково-дослідну роботу над чималою кількістю об'єктів, що культивувалися на їхніх дослідних ділянках. Тому облік впливу того чи іншого чинника на рослину міг бути безпомилковим, або ж з надзвичайно малим відхиленням. Мати ж на зоотехнічній станції, скажімо, тисячу тварин для експериментів було не реально. Здебільшого, як показував досвід, зоотехнічні станції, зважаючи на матеріальні, технічні, господарські можливості, могли тримати стадо в найкращому випадку 100 голів і більше. На практиці, особливо в початковий період розгортання діяльності, станції мали обмежену кількість голів. По мірі розвитку поголів'я поступово зростало, що полегшувало проведення дослідження [68].

Разом з тим закладання експериментів та отримання результатів дослідження з окремих питань вимагало багато часу, тому що недостатня кількість тварин у кожній досліджуваній групі потребувала обов'язкового кількаразового повторення одного і того ж експерименту. Затягування досліджень з окремих тем призводило до гальмування дослідницької роботи на довгий час і, врешті, до її знецінення. Прийнятним виходом з такого становища, як вважали фахівці-тваринники, була можливість перенести частину досліджень безпосередньо в селянські господарства. Це розширювало базу досліджень, відповідало запитам і вимогам селян, сприяло впровадженню результатів наукових досліджень у селянське господарство.

Проте базувати дослідницьку роботу на окремих селянських господарствах, що їх підшуковувала зоотехнічна станція, було б недоцільним.

Обмежена кількість працівників-дослідників станції не давала можливості обслуговувати окремі селянські господарства. Крім того, це звужувало кількість господарств, задіяних в експериментах. Ефективно і результативно науково-дослідну роботу варто було проводити на базі організованих селянських господарств – кооперативів, контрольних спілок, колективних розплідників, м'ясних, молочних товариств та ін. Це скорочувало час обслуговування окремого господарства, станція мала помічників у своїй роботі на місцях – контрольних асистентів, техніків, племінних розплідників, майстрів кооперативних переробних заводів, інструкторів тощо. Під контролем фахівців із зоотехнічних станцій вони разом із селянином-господарником могли проводити точні дослідження з колективним стадом.

Важливою умовою успішної діяльності зоотехнічної станції була участь її співробітників у роботі місцевих земельних органів, налагодженні зв'язків з керівництвом кооперативних спілок, тваринницьких товариств. Зоотехнічна станція мала бути членом окружної зоотехнічної комісії, входити до складу Ради державної племінної книги тієї породи, над якою станція проводила дослідження, брати участь у всіх нарадах у справі тваринництва, м'ясного молочного господарства, переробки продуктів тваринництва. В цьому випадку станція могла регулювати громадсько-агрономічні заходи у справі тваринництва згідно з тими висновками, що вона і отримувала в результаті своїх досліджень. З іншого боку, місцеві земельні органи, кооперативи, контрольні товариства від цього тільки б виграли, тому що організація громадських заходів у справі тваринництва точно відповідала досягненням своєї місцевої зоотехнічної дослідної станції.

Діяльність кожної зоотехнічної дослідної станції розглядалася в цілому як розв'язання комплексу завдань, спрямованих на підвищення продуктивності селянського тваринництва. Конкретизуючи ці завдання, можна виокремити три напрямки, на яких необхідно зосередити роботу зоотехнічної станції. Зокрема, це розведення сільськогосподарських тварин, організація годівлі і вирощування молодняка. Щодо розведення тварин, то насамперед завданням зоотехнічної

дослідної станції було вивчення раси сільськогосподарських тварин, над якими вона працювала, за всіма їх господарсько-корисними ознаками, вивчення ступенів мінливості ознак залежно від неспадкових факторів, встановлення законів спадковості цих ознак, вилучення в межах цих рас тварин гомозиготних або гетерозиготних, які більшою чи меншою мірою наближались до повної гомозиготності всіма господарськими ознаками, інбридинги з цими тваринами, вилучення окремих константних видів, кроси між лініями, щоб комбінувати ознаки, які розчепилися під час виведення ліній, розведення і розповсюдження цих ліній у селянському тваринництві.

Фахівці-тваринники вважали, що це дуже складне і водночас важливе завдання. В межах лише одного селекційного гурту працівникам однієї зоотехнічної станції, навіть якщо у даній роботі брали участь працівники всіх господарств району, які працюють з цією породою, впоратися було важко. До дослідів необхідно було залучати також селянських тварин. На допомогу працівникам станції важливо закликати контроль-асистентів, інспекторів, працівників держплемкниги, районних зоотехніків та ін. Важливо також кваліфіковано заповнювати документацію, зокрема контрольні картки, племінні книги, робити замальовки тварин тощо [69].

Важливим напрямком роботи зоотехнічних дослідних станцій в селянському господарстві була організація раціональної годівлі, зокрема великої рогатої худоби. Однією з форм була показова годівля, що її організували працівники зоотехнічної станції. Показова годівля давала можливість пропагувати результати досліджень та перевіряти свою роботу у справі відгодівлі на масовому матеріалі – селянських стадах. Це мало велике значення для зоотехнічних станцій. Напрацьовувалися техніка і методика годівлі, підбирався корм, характерний для даної місцевості, комбінувалися різні кормові суміші. Важливою складовою показової годівлі був підбір потрібної кількості тварин, приміщень, необхідних для утримання, наприклад, корів. Підбирався персонал, що обслуговував групу корів, поставлених на відгодівлю, яка тривала кілька місяців.

Питання показової годівлі, як правило, обговорювалося на районних зоотехнічних нарадах за участю представників дослідної станції, кооперативу, земельних органів, контроль-асистентів, зоотехніків, інструкторів, представників державної племінної книги тощо. Як правило, працівники зоотехнічної станції влаштовували для господарів сільськогосподарські курси, проводили бесіди, читали лекції на зібраннях селян, які були зацікавлені у підвищенні продуктивності своїх тварин. Лектор ілюстрував виступ діаграмами, схемами, плакатами, доводячи користь раціональної годівлі. Господарям-тваринникам роздавали інструкцію про годівлю, підбір корму, а також листівки з результатами хімічного аналізу кормів, проведеного працівниками зоотехнічної станції.

Процес показової годівлі контролювався зоотехніком району, контроль-асистентами з контрольного товариства, членами сільськогосподарського гуртка та іншими фахівцями. Впродовж усього періоду показової годівлі, наприклад корів, фахівці робили аналіз молока на відсоток жиру. Всі ці дослідження ретельно фіксувалися у спеціальній документації. Наслідки показової годівлі оброблялися фахівцями зоотехнічної дослідної станції. Результати досліджень ставали надбанням селян-тваринників, які впроваджували їх у своїх господарствах [70].

Важливим чинником у процесі покращення породи тварин, підвищення їх продуктивності, зокрема корів, було вирощування молодняку. Цей процес вимагав дуже багато часу. Як показав досвід, щоб отримати точні, ефективні результати, потрібно було проводити дослідження на досить великій кількості телят. Дослідні станції, а точніше зоотехнічні відділи, що мали зазвичай не дуже багато власного молодняку, безумовно, не могли в короткий термін досягти необхідних результатів. Вони змушені були або проводити дослідження з кількома поколіннями тварин впродовж тривалого часу, або поступатися якістю одержаних результатів дослідження. Дослідники переконалися, що ні перший, ні другий варіант не був виходом із становища. Вони прийшли до переконання, що найкращим варіантом, як це практикували

російські зоотехнічні станції, проводити дослідження на молодняку селянських господарств. Ця робота була щільно пов'язана з контролем за процесом вирощування теличок. Співробітники зоотехнічної структури склали інструкцію по догляду, випоювання і підбору кормів після молочної годівлі, інструктували асистентів і господарів, зацікавлених у поліпшенні породи своїх тварин. Ретельно проводився відбір теличок, обов'язково на конкурсній основі. Враховувався рівень підготовки господаря, його бажання брати участь у вирощуванні молодняку і зацікавленість у кінцевих результатах. На кожне теля заводилася контрольна картка, в яку контрольний асистент записував усі дані процесу спостереження: випоювання і годівлю тварини, умови утримання і догляд, результати зважування. Записувалися дані, скільки спожито корму, жива вага, проміри, стан здоров'я тварини тощо. У кожного господаря, власника конкурсної тварини обов'язково мала бути схема випоювання, дотримуючись якої, він випоював теля, відзначав про недоданий корм у випадку раптових змін, інші відхилення від схеми.

Для порівняння наслідків правильного вирощування конкурсного молодняку із звичайним селянським, контрольний асистент одночасно з конкурсними відбирав кількох однолітніх телят, що не брали участі у конкурсі. Їх залишали в селянських господарствах для спостереження. Результати досліджень за цими телятами порівнювали з результатами конкурсних, робили певні висновки, як правило, на користь останніх. Після закінчення експерименту влаштовувалися виставки конкурсного молодняку, результати оцінювалися фахівцями. Всі контрольні карти, заповнені контрольними асистентами, передавали у зоотехнічні відділи або станції для їх опрацювання фахівцями з тваринництва [71].

Отже, в даній статті розглянуто лише окремі питання наукового забезпечення розвитку тваринництва в Україні у 1920-і роки. За результатами історико-наукового дослідження встановлено, що в зазначений період спостерігалася позитивна динаміка в розвитку тваринництва порівняно з 1919 роком, що позначалося в поліпшенні стану племінної справи, кормової бази та

удосконаленні проведення науково-дослідної роботи. Варто також відмітити, що в цілому дана проблема вимагає більш ґрунтовного вивчення архівних, друкованих джерел з метою всебічного її дослідження.

Список використаної літератури

1. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша (1917–1945 рр.) / Ф. Г. Турченко. – К., 1994. – С. 169.
2. Україна крізь віки : В 15 т. — К., 1999. – Т. 10 : Рубльов О.С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – С. 226.
3. Там само. – С. 228.
4. Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша (1917–1945 рр.) / Ф. Г. Турченко. – К., 1994. – С. 169.
5. Калугин В. Первые декреты Советской власти / В. Калугин // Молочное и мясное скотоводство. – 1968. – № 11. – С. 6.
6. Сборник декретов, постановлений, инструкций Народного Комиссариата Земледелия по животноводству. – М., 1920. – С. 9.
7. Там само.
8. Там само. – С. 15.
9. Калугин В. Первые декреты Советской власти / В. Калугин // Молочное и мясное скотоводство. – 1968. – № 11. – С. 7.
10. Сборник декретов, постановлений, инструкций Народного Комиссариата Земледелия по животноводству. – М., 1920. – С. 7.
11. Там само. – С. 5.
12. Там само. – С. 7–8.
13. Там само. – С. 10.
14. Там само. – С. 21.
15. Там само. – С. 22.
16. Там само.
17. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основи, 1997. – С. 236.
18. Сільське господарство України. – Одеса : Всеукрдержвидав, 1921. – С. 84.
19. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основи, 1997. – С. 236.
20. Сільське господарство України. – Одеса : Всеукрдержвидав, 1921. – С. 73.
21. Там само.
22. Там само. – С. 74.
23. Там само.

24. *Там само.* – С. 75.

25. *Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.)* : зб. док. і матеріалів / уклад. : В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко ; під заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К., 2006. – (Іст.-бібліогр. сер. “Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії” ; кн. 14). – С. 134.

26. *Там само.* – С. 135.

27. *Там само.* – С. 133.

28. *Сільське господарство України.* – Одеса : Всеукрдержвидав, 1921. – С. 85.

29. *Там само.* – С. 86.

30. *Уман Ю.* К вопросу о современных мероприятиях по животноводству / Ю. Уман // Бюллетень Харьковского Губземотдела. – 1921. – № 2–3. – С. 10.

31. *Там само.*

32. *Там само.* – С. 11.

33. *Там само.* – С. 12.

34. *Таланцев Б. Н.* Организация племенных стад в госхозьяствах Наркомзема Украины / Б. Н. Таланцев. – Х. : Пролетарий, 1926. – С. 24.

35. *Уман З. Н.* Племенное дело на Украине / З. Н. Уман // Племенное дело в крестьянском хозяйстве. По трудам 1-го Всероссийского съезда по племенному делу в крестьянских хозяйствах. – М. : Книгосоюз, 1928. – С. 311.

36. *Там само.* – С. 312.

37. *Там само.* – С. 309.

38. *Там само.* – С. 304–305.

39. *Там само.* – С. 305.

40. *Там само.* – С. 306.

41. *Там само.*

42. *Там само.* – С. 307.

43. *Наші завдання : передовиця* // Укр. скотарство. – 1926. – Ч. 1. – С. 3.

44. *Там само.* – С. 4.

45. *Там само.* – С. 5.

46. *Там само.*

47. *Там само.*

48. *Там само.* – С. 49.

49. *Там само.*

50. *Дудник А.* На нових шляхах / А. Дудник // Укр. скотарство. – 1926. – Ч. 1. – С. 8.

51. *Там само.*

52. *Там само.* – С. 9.

53. *Там само.* – С. 10.

54. *Коротков И. П.* Отделы животноводства или животноводческие опытные станции / И. П. Коротков. – Охтырка : Тип. горкомхоза, 1927. – С. 5.

55. *Там само.* – С. 7.

56. *Там само.* – С. 9.

57. *Там само.* – С. 11.

58. *Румянцев В. М.* За зоотехнические станции / В. Румянцев. – Охтырка : Тип. горкомхоза, 1927. – С. 3.
59. *Там само.* – С. 4.
60. *Там само.* – С. 6.
61. *Там само.* – С. 12.
62. *Там само.* – С. 7.
63. *Там само.* – С. 10.
64. *Там само.* – С. 13.
65. *Там само.* – С. 14.
66. *Там само.* – С. 15.
67. *Йоффе А.* Ринкове скотарство, його перспективи та заходи до його розвитку на найближче майбутнє / А. Йоффе // Укр. скотарство. – 1927. – № 10. – С. 26.
68. *Давидов С.* Організація досвідів у справ скотарства в селянських господарствах / С. Давидов // Укр. скотарство. – 1927. – № 10. – С. 3.
69. *Там само.* – С. 5.
70. *Там само.* – С. 10.
71. *Там само.* – С. 9.